

УДК: 433.94

Щербина С. І.¹

**ЕКОНОМІЧНІ ВТРАТИ І РУЙНУВАННЯ УКРАЇНИ
В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(НА ПРИКЛАДІ ЧЕРКАЩИНИ)**

У статті представлено матеріали про встановлену гітлерівцями в Україні в роки Другої світової війни систему експлуатації окупованих територій. Розглянуто комплекс заходів реалізації «нового порядку» в Україні та на Черкащині. Увага акцентується на економічних втратах України та господарській діяльності окупантів із забезпечення Німеччини продовольством і сировиною.

---

¹ Рецензент – д. е. н., доцент Савченко С. О.

Ключові слова: «новий порядок», Друга світова війна, агропромисловий комплекс, економічна експансія, остарбайтери, господарське руйнування, німецька адміністрація, економічний колабораціонізм, економічні втрати.

ВСТУП

Друга світова війна та радянсько-німецька війна – це окремий важливий розділ у сучасній історичній науці. У 2015 р. у зв'язку із святкуванням 70-річчя перемоги над фашистською Німеччиною в усіх країнах світу вшановують пам'ять мільйонів людей, які загинули в боях з фашизмом чи стали його невинними жертвами. Людські втрати, до яких призводять військові конфлікти, непоправні.

Не можна також не говорити і про велетенські матеріальні втрати, що понесло людство в ході Другої світової війни. Однією із найбільш постраждалих у цій війні стала Україна, зокрема Черкащина, на території якої бойові операції наступальних фашистських дивізій розпочались із середини липня 1941 р. та тривали до весни 1944 р. Але колосальні збитки України пов'язані не лише із проведенням бойових дій на її території, а з німецьким окупаційним режимом, «новим порядком», диверсійно-партизанськими операціями та діями Української повстанської армії.

Вагомий внесок у розробку проблем економічних втрат України в роки Другої світової війни внесли такі дослідники: В. М. Мельниченко, В. А. Нестеренко, О. В. Потильчак, М. Коваль.

Проблемами, пов'язаними із запровадженням «нового порядку» в Україні, експлуатацією її трудових ресурсів, економічним колабораціонізмом, цікавиться український дослідник Потильчак О. В. [10]. Для даного дослідження особливо цікавою є його робота «Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.)». Вона аналізує використання трудових ресурсів України німецькою військово-окупаційною адміністрацією; комплексно проаналізовано шляхи і методи трудового визиску працездатного населення; увага приділяється соціальному становищу військовополонених та «остарбайтерів».

Новими є підходи щодо питань «нового порядку» в Україні у підручниках і навчальних посібниках з історії України. У навчальному посібнику авторства Лазаровича М. В. є розділ, присвячений встановленню і функціонуванню фашистського окупаційного режиму, але, на жаль, не розглядається соціальне становище населення окупованих територій [6].

Цікавими видаються факти, що подає Нестеренко В. А. у монографії «Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр.» [9].

Провал «Плану Барбаросса» змусив німецьку окупаційну владу переглянути початкові економічні плани щодо України в бік відбудови підприємств і реформування сільськогосподарського сектору.

Провідним дослідником історії Другої світової війни є Коваль М. [11]. У його дослідженнях початку ХХІ ст. акценти робляться на знищенні гітлерівцями культурних цінностей України, визначається цікавість нацистських бонз до шедеврів української культури (із музеїв нашої держави було вивезено близько 330 тисяч експонатів).

Особливості окупаційного режиму на Черкащині досліджує Мельниченко В. М. [8]. Автором на основі архівних фондів розкрито процеси формування і діяльності партизанських загонів та підпільних груп. Подаються відомості щодо умов праці робітників, соціальних пільг періоду окупації, організації перевезень молоді до Німеччини.

Цікавою для даної роботи видається розвідка Українського інституту національної пам'яті «Друга світова війна в історичній пам'яті України», яка, розглядаючи втрати України у Другій світовій війні, вказує на катастрофічний статевий дисбаланс населення: загибель чоловіків репродуктивного віку спровокувала різке падіння народжуваності (у 1944 р. на 1 тис. осіб народжувалося 5 немовлят, помирало ж 7 осіб) [2].

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Головною метою цієї роботи є аналіз впливу війни на економічну сферу України і Черкащини та суспільних деформацій, спричинених нею. Завдання дослідження – розглянути на прикладах головні аспекти економічного пограбування гітлерівцями українських земель; дати оцінку колоніальним планам Німеччини щодо експлуатації України в роки Другої світової війни.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розв'язуючи війну проти СРСР, нацисти мали на меті не тільки ліквідацію комуністичного устрою та більшовицької ідеології, а й використання захоплених українських земель як аграрно-сировинного додатку німецького військового комплексу.

Гітлерівці скрупульозно планували проведення терору проти населення окупованих територій. Винищенню підлягали євреї, комуністи, радянські функціонери. Ще напередодні війни на території України планувалось встановити «новий порядок», в основі якого лежало позбавлення населення будь-яких громадянських прав. Головна мета цієї системи – примусити українців працювати на Німеччину. З України планувалось вивезти матеріальні ресурси, культурні цінності, перетворити окуповані райони на «мертву зону».

Гітлерівській розвідці добре відома була інформація, що в кінці 30-х – на поч. 40-х рр. ХХ ст. Україні належало значне місце у промисловому і сільськогосподарському виробництві СРСР. Так, у

1940 р. вона давала 64,7 % загальної виплавки чавуну, 48,8 % – сталі, 87,6 % – залізної руди, 50,5 % – вугілля, 74,4 % – коксу, 27,5 % – електроенергії, 73,4 % – магістральних паровозів, 48,8 % – сільськогосподарських машин, 31,3 % – мінеральних добрив, 67,5 % – металургійного устаткування, 70 % – цукру [4, с. 351].

Відомі факти, що напередодні війни значного прогресу досягло сільське господарство України. З 1933 р. почав застосовуватись погектаровий принцип хлібозаготівель. Це пробуджувало у колгоспників матеріальну зацікавленість у розширенні посівних площ, відкривало шлях до подолання безгосподарності. І хоча нерозв'язаною залишилась проблема тваринницького комплексу, Україна напередодні Другої світової війни була головною житницею СРСР.

Тому німецьке командування планувало будь-що залучити ці колосальні потенційні можливості на свій бік, вилучивши їх із ресурсів СРСР, що, на їхню думку, поставило б країну на межу краху.

На нараді в Берліні з приводу східної проблеми А. Розенберг 20 червня 1941 р. цинічно заявляв, що однією із головних цілей вторгнення є захоплення шляхом пограбування продовольства і сировини, необхідних для військової машини III Рейху [1, с. 15]. На цій же нараді з вуст міністра промисловості прозвучала заява, що для завоювання джерел сировини буде потрібно значно менше людських ресурсів, ніж для виробництва синтетичних продуктів взамін сировинних матеріалів [11, с. 261].

До липня 1942 р. уся територія України була окупована фашистами. Поняття «Україна» фактично скасували. Західноукраїнські землі під назвою «дистрикт Галичина» були включені до «генерал-губернаторства», що було створене на території Польщі. Південні райони під назвою «Трансністрія» відійшли до Румунії, а більша частина України належала до рейхскомісаріату «Україна». Очолив його фанатичний расист Е. Кох. Свої завдання в Україні він характеризував таким чином: «Наше завдання полягає у висмоктуванні з України всіх товарів, які лише можна захопити, без огляду на почуття і власність українців» [9, с. 179]. Щоб виконати поставлені завдання, в Україну відряджено значну кількість чиновників (серед них чимало нездар і покидьків), які повинні були забезпечувати достатньо повний контроль над господарством України. Українцям дозволяти обіймати лише найнижчі посади (сільський староста, дрібний поліцай та ін.).

Черкащина була окупована у кінці вересня 1941 р. Для підтримки своєї влади німці запровадили в Україні новий адміністративно-територіальний устрій, згідно з яким райони сучасної Черкащини включені до складу трьох із п'яти комісаріатів рейхскомісаріату «Україна».

Для ефективного керівництва окупованими територіями у рейхскомісаріаті «Україна» були створені певні структури, у віданні яких знаходились політичні, адміністративні та господарські питання.

Програма експлуатації СРСР розроблена в документації, що збереглась в «Зеленій папці» Г. Герінга. Ці директиви щодо України були деталізовані в програмі міністерства окупованих східних територій, яким керував А. Розенберг [5, с. 326]. Згідно з його наказом, у серпні 1941 р. на захоплених фашистами територіях вводилась загальнообов'язкова трудова повинність для населення віком від 18 до 45 років. Суть цієї директиви: вони повинні продовжувати працювати на вцілілих господарських об'єктах, що переходять під контроль німецької адміністрації. Неушкоджені промислові підприємства оголошувались власністю III Рейху, вони вливалися до імперських фірм, як правило, використовувались для ремонту німецької військової техніки чи виготовлення танків [4, с. 356].

Та розрахунок на широке використання потужного промислового потенціалу України виявився безпідставним і не приніс вагомого результату через відкритий або прихований опір місцевого населення. Масовий Рух опору, що ширився Україною, не лише спровокував ослаблення Німеччини, а отже, прискорив кінець окупаційного режиму, але і перешкодив здійсненню програми економічної експансії народного господарства нашої держави.

У Черкасах в роки окупації працювали рафінадний і цукровий заводи. Цукрозавод також випускав продукцію у селі Матусів Шполянського району. Зрозуміло, що вироблена на цих заводах харчова продукція відправлялась до Німеччини.

Але в роки німецької окупації, особливо у 1943–1944 рр., коли гітлерівські дивізії відступали, застосовувалась тактика «спаленої землі». У наказі Гітлера до цих німецьких військ наголошувалось: «Не можна допустити, щоб при відступі з України ми залишили після себе хоч одну людину, хоч одну голову худоби чи мірку зерна... Ворогові повинна дістатись цілковито спалена і винищена земля» [5, с. 433]. Наслідком такої політики стало повне розорення Лівобережжя України, звідси вздовж 300-кілометрової смуги над Дніпром було вивезено велику кількість населення, багато міст спалено (Полтава, Кременчук, Дніпропетровськ).

Фашистами в Україні було знищено 16 тис. підприємств. Це основна частина того, що було збудовано у 20–30-х рр. XX ст. ціною неймовірних зусиль народу. Підраховано, що загальні збитки, завдані економіці України у роки війни, склали 40 % її довоєнного економічного потенціалу [3, с. 76].

Правобережжя не зазнало таких масштабних руйнувань, але не змогло уникнути масової евакуації на Захід. При відступі німці

знищили всі мости через річки, залізничні станції, багато кілометрів колій, річкові пристані.

Тотально знищено шахти Донбасу (за офіційними даними, 44 % шахтних стовбурів). В Україні знищено 16 100 промислових підприємств, де до війни працювало 2,8 млн робітників (90 % усіх працюючих у промисловій сфері). Було зруйновано 28 металургійних, 9 трубних, 28 коксохімічних заводів, 8 підприємств залізорудної промисловості [4, с. 323].

Німці планували перетворити Україну в аграрну країну, цим можна пояснити надзвичайно жорстке ставлення до міського населення та інтелігенції. Було різко обмежено надходження харчової продукції у міста, тому голод був звичайним явищем. Рятувались від нього жителі міст, переїжджаючи до сільської місцевості. Київ за роки війни втратив 60 % населення, Черкаси – 28 % [7, с. 536].

Заходи «Нового порядку в Україні» забезпечували місцеві управи. Так, 4 листопада 1941 р. Тальнівська районна управа розповсюдила постанову, що жителі району обкладаються грошовими і натуральними податками.

У селах окупаційна влада прийняла рішення про збереження колгоспів під назвою «громадські господарства». Головне завдання таких господарств – поставки до німецької армії сільськогосподарської продукції. Праця селян суворо регламентувалась і контролювалась. Так, у постанові Чигиринської райуправи за підписом її керівника П. Зіча говорилося: «Громадяни, що будуть працювати своїм тягом менше 1–2 днів зазначеної норми робіт на тиждень, будуть позбавлені права на користування конем, і коня «вмісті» із возом та упряжкою буде вилучено в громадський двір». Суворо заборонялось продавати коней за межі свого села (техніки у селах майже не залишилось, тому в якості тягової сили використовували коней та волів) [8, с. 174–175].

У 1942 р. напередодні весняних польових робіт рейхскомісар Е. Кох видав розпорядження про широке застосування для обробітку землі ручної праці [2, с. 200–201].

Крім праці, в громадських господарствах селяни сплачували натуральний податок зі своїх присадибних ділянок. Для відновлення німцями молокозаводів власники корів у селах Черкаської області стали здавати щомісячно 20 л молока. У 1942–1943 рр. ця норма щорічно збільшувалась на 10 л [8, с. 176].

Німецька окупаційна влада суворо контролювала здачу сільськогосподарської продукції. Показовим у цьому відношенні є наказ коменданта м. Золотоноші (січень 1942 р.), який забороняв під страхом розстрілу торгівлю на базарах молочною продукцією; штраф для селян, які ухилялись від здачі молока на молокозаводи, становив 10 тис. крб.

Забій свиней проводився селянами лише за письмовим дозволом старости та за умови, що в господарстві замість відгодованої для забою свині буде вирощений молодняк.

Прикладом контролю за селянською торгівлею може бути розпорядження уманського гебіткомісара, датоване 1943 р., за яким торгівля сільськогосподарською продукцією дозволялась з 6-ї до 13-ї години. Торгували лише тією продукцією, що не підпадала під заготівельні плани для Німеччини [8, с. 177].

Родючі українські чорноземи роздавались німецьким землевласникам. Було створено 2000 маєтків, що займали 6,3 млн га землі [10, с. 57]. Створювались і більш дрібні хутірські господарства, які передавались у власність українцям німецького походження, так званім «фольксдойчам». У жовтні 1942 р. гітлерівці видали розпорядження про насильницьке вигнання українського населення з власних земель й утворення на них спеціальних селищ «хегенвальдів». Впровадження в дію цього розпорядження призвело до виселення з 8 областей Західної України 357 тис. селянських дворів [3, с. 77].

У період з 1943 по 1944 рр. окупаційна німецька влада вивезла з України 9 млн т зерна, 400 тис. т цукру, 950 тис. т олії, 2,5 млн т кормів для худоби.

Відбувалося також пограбування майна колгоспів і радгоспів (втратили техніку та збіжжя 27 910 колгоспів та 872 радгоспи України). Вивезено до Німеччини техніку з 1300 машинно-тракторних станцій. На руїни було перетворено 28 тис. сіл України (250 сіл знищені дощенту) [6, с. 486].

На Черкащині у Чигиринському районі гітлерівцями були спалені хутір Буда та село Вдовичене. Жителі цих населених пунктів були розстріляні, серед них 113 дітей, які не досягли 14-річного віку.

Справжньою трагедією для України стало вивезення молоді на примусові роботи до Німеччини. Спочатку воно проводилося за добровільною згодою громадян віком від 18 до 45 років [10, с. 274]. Через оголошення у газетах та різні пропагандистські акції створені фашистами служби праці та вербувальної поліції доводили переваги життя і праці в Німеччині. Некваліфікованим робітникам гітлерівці обіцяли здобуття фахової кваліфікації, селянам – після виробітку шести місяців безкоштовно видавати землю і т. п. Так, тільки у липні 1942 р. рейхскомісаріат «Україна» випустив 350 тис. плакатів і листівок. Широко демонструвалась кіноагітка «Дорога в Німеччину». Коли ж надії окупантів залучити до виїзду робочої сили не дали бажаного результату, вони вдались до насильницької мобілізації. Людей, які відхилялися від «евакуації» до Німеччини, прирівнювали до саботажників і партизанів та розстрілювали. Методами примусу було проведення облав, взяття заручників, спалення сіл та ін.

Різновіковий ценз до початку 1943 р. значно зріс. У цьому році на обліку у біржах праці ставала навіть 15–17-річна молодь. Гітлерівці також набирали вже осіб 55-річного віку. Так, у 1943 р. економічне управління «Південь» вивозило жителів України 1926–1927 рр. народження, часто вивозилися і хворі, непрацездатні громадяни.

Для кожного міста, району, села гітлерівці встановлювали розверстки щодо постачання робочої сили. За наявними на 01.04.1995 даними, лише з Черкаської області вивезено до Німеччини 83 293 оstarбайтери. Кількість вивезених за районами області наведено в табл. 1.

Таблиця 1

Кількість вивезеного населення за районами області

Назва району	Вивезено чоловік
Городищенський	5986
Драбівський	1802
Звенигородський	8875
Золотоніський	7267
Жашківський	1463
Кам'янський	808
Канівський	2059
Катеринопільський	1083
Корсунь-Шевченківський	5630
Лисянський	3687
Маньківський	4145
Монастирищенський	448
Смілянський	2770
Тальнівський	4142
Уманський	11 026
Христинівський	6201
Черкаси (місто)	1962
Черкаський	3135
Чигиринський	1161
Чорнобаївський	5448
Шполянський	3068

Джерело: власна розробка

Наприкінці війни з 2,8 млн оstarбайтерів, працюючих у Німеччині, 2,3 млн були з України [2, с. 12].

ВИСНОВКИ

Якщо говорити про прямі економічні збитки УРСР у роки Другої світової війни, то вони становили 285 млрд у довоєнних карбованцях (це складає 2,2 % усіх збитків, завданих СРСР у роки війни). Якщо цю цифру перерахувати і додати до неї вартість майна, реквізованого німцями, та руйнації в ході бойових дій, то економічні збитки обраховуються в сумі 1 трильйон 200 млрд крб (за цінами 1940 р.).

В Україні було зруйновано 714 міст і селищ міського типу. У місті Умань за роки війни окупанти знищили близько 500 житлових будинків, зруйнували 5 корпусів сільськогосподарського інституту, зруйновано усі шкільні приміщення і медичні заклади, вивезено майно телеграфної та телефонної станцій, пограбовано фонди красознавчого музею, міської бібліотеки, субтропічного саду-оранжереї в парку «Софіївка». Загальні збитки, завдані окупантами Умані, склали 160 млн крб у цінах 1940 р.

Після звільнення Сміли виявлено жахливі наслідки та економічні втрати: зруйновано залізничний вузол, цукровий і машинобудівний заводи, комунальні об'єкти, мости і греблі через річки Тясмин, Сріблянку, приміщення двох шкіл, 830 житлових будинків. У селах Смілянського району гітлерівці грабували худобу, хліб, знищували колгоспне майно. Так, у селі Балаклея із 426 хат знищено 242. Відступаючи, німецькі частини зруйнували вітряний млин, спалили школу і сільську бібліотеку. В селі Ротмистрівка окупанти зруйнували корпус лікарні [1, с. 97].

За період дворічного господарювання фашистів у Черкасах на руїни перетворено дротяно-цвяховий завод, швейну фабрику, деревообробний комбінат, санаторні приміщення Соснівки, корпуси педагогічного інституту та ін. Матеріальні втрати міста склали 275 млн крб (у цінах 1940 р.) [8, с. 178].

Під час відступу гітлерівці майже тотально знищили шахти Донбасу, підприємства легкої та харчової промисловості. Під час проведення промислового перепису України 1943 р. у 9 звільнених від фашистів областях України і у місті Києві обсяг промислового виробництва склав лише 1,2 % від рівня 1940 р.

З усіх втрат, що їх зазнала Україна в часи Другої світової війни, найбільшими були людські втрати – 8,5 млн громадян. Ця велика цифра стає ще більш страхотливою і незрозумілою, якщо пам'ятати, що Україна не була суб'єктом війни, але у порівнянні з країнами-учасницями і країнами-винуватцями війни вона втратила найбільше своїх громадян.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Велич подвигу народного : тези матеріалів Обласної науково-практичної конференції, присвяченої 50-річчю перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. / гол. ред. І. І. Кукурудза. – НДІТЕХІМ, 1995. – 174 с.
2. Друга світова війна в історичній пам'яті України (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / [Упор. Л. Герасименко, Л. Пилявець]. – Київ – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. Н., 2010. – 247 с.
3. Економічна історія України : навчальний посібник / М. О. Уперенко, Е. А. Кузнецов, Г. К. Парієнко та ін. ; під заг. ред. М. О. Уперенка. – Харків : Одісей, 2004. – 194 с.
4. Злупко С. М. Економічна історія України : навчальний посібник / С. М. Злупко. – К. : Знання, 2006. – 366 с.
5. Кучер В. І. Політична історія України. XX ст. : у 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні 1939–1945 рр. / В. І. Кучер ; гол. ред. І. Ф. Курас (голова) [та ін.]. – К. : Генеза, 2003. – 584 с.
6. Лазарович В. М. Історія України : навчальний посібник /

В. М. Лазарович. – К. : Знання, 2013. – 685 с. 7. Лановик Б. Д. Економічна історія України і світу : підручник / Б. Д. Лановик, З. М. Матасевич. – 3-тє вид., доп. і перероб. – К. : Вікар, 1996. – 736 с. 8. Мельниченко В. М. Моя Черкащина : навчально-методичний посібник / В. М. Мельниченко. – Черкаси : Вертикаль, 2006. – 230 с. 9. Нестеренко В. А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. : монографія / В. А. Нестеренко. – К. : Генеза, 2000. – 233 с. 10. Потильчак О. В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.): причини і прояви : монографія / О. В. Потильчак. – К. : Вища школа, 1997. – 232 с. 11. Коваль М. Україна крізь віки : у 15 кн. Кн. 12: Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.

Дата надходження до редакції – 30.09.2015 р.

---

¹ Рецензент – д. е. н., професор Петкова Л. О.